

"ויוציאנו ד' ממצרים": לביאורה של פסקה ממדרש ההגדה של פסח

למורי ורבי
הגאון המופלא
ר' שלמה פישר נר"ו
בהגיעו לגבורות –
כמעין המתגבר, חילים יגבר

הקדמה

א. "ביד חזקה" וגו': המדרש הראשון וקשייו
ב. הצעת פתרון: ביאור המדרש ויחסו למדרש 'דבר אחר'
ג. לשחזורו של המדרש המקביל לפסוק האחרון במדרש ההגדה

הקדמה

גרעינה של הגדת הפסח הוא, כידוע, מדרשה של פרשת "ארמי אבד אבי"¹. בהגדה שלנו מצויים מדרשים רצופים לפסוקי הפרשה, ובידינו אף מדרשים תנאיים נוספים למקצת פסוקי הפרשה². אמנם, בטפסים קדומים של ההגדה הארץ ישראלית מחצית מפסוקי הפרשה אינם נדרשים כלל – אבל מדרשו של הכתוב האחרון ("ויוציאנו ד' ממצרים ביד חזקה ובזרע נטויה ובמרא גדול ובאותות ובמפתים", דברים כו, ח), שהוא מוקד עיוננו, מצוי בכל ההגדות כולן³. אף זו: בפסוק זה, ורק בו,

- 1 ראה משנה פסחים י, ד: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מ'ארמי אבד אבי' עד שהוא גומר כל הפרשה". לשאלת היחס בין שני חלקי המשפט ראה מאמרי "מדרש ארמי אבד אבי", סידרא, ד (תשמ"ח) [להלן: מאמרי], עמ' 33-39. טעמה של הבחירה בפרשה זו נדון בחיבורי הנכתב והולך 'מהלל להגדה: ליל הסדר בתלמודם של חכמים'.
- 2 ראה ספרי לדברים, פסקה שא, מהד' פינקלשטיין עמ' 319; ספרי זוטא לדברים, מהד' מ"י כהנא, עמ' 415-419; מדרש תנאים לדברים כו, ה-ח, הוצ' רד"צ הופמן עמ' 172-173 (ממדרש הגדול לשם, מהד' פיש עמ' תקפז-תקפח).
- 3 ראה על כך ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלם תש"ך [להלן: גולדשמידט], עמ' 34 הע' 18; ש' וז' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלם תשנ"ח [להלן: ספראי], עמ' 130; J. Rovner, "A New Version of the Eres Israel Haggadah Liturgy and the Evolution of the Eres Israel Miqra Bikkurim Midrash", *JQR*, XCII (2002), p. 427. [להלן: רובנר].

מציגה ההגדה עצמה שני מדרשים חלופיים, וביניהם הלשון הרגיל בכגון דא, "דבר אחר". אמנם, כך הוא דווקא בהגדות שלנו; בהגדות נוסח ארץ ישראל מצויה רק הדרשה השנייה⁴. כאן נדון בפירושה של הדרשה הראשונה על כתובנו, וביחס שבינה לדרשה השנייה.

א. "ביד חזקה" וגו': המדרש הראשון וקשייו

כך דורשים אנו בהגדה:

"ביד חזקה" - זו הדבר, כמה שנאמר "הנה יד ד' הויה במקנך אשר בשדה בסוסים בחמורים בגמלים בבקר ובצאן דבר כבד מאד";
"ובזרוע נטויה" - זו החרב, כמה שנאמר "וחרבו שלופה בידו נטויה על ירושלים";
"ובמורא גדול" - זה גלוי שכינה, כמה שנאמר "או הנסה אלקים לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות ובמופתים ובמלחמה וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים ככל אשר עשה לכם ד' אלקיכם במצרים לעיניך".
"ובאותות" - זה המטה, כמה שנאמר "ואת המטה הזה תקח בידך אשר תעשה בו את האותות".
"ובמופתים" - זה הדם, כמה שנאמר "ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותימרות עשן".
דבר אחר: "ביד חזקה" - שתיים, "ובזרוע נטויה" - שתיים, "ובמורא גדול" - שתיים, "באותות" - שתיים, "ובמופתים" - שניים, אלו עשר המכות שהביא המקום ברוך הוא על המצרים במצרים⁵.

דרשת "דבר אחר", שהיא כאמור היחידה המצויה בהגדות ארץ ישראל על כתובנו, פשוטה היא וברורה: תיאור דרך ההוצאה ממצרים מכוון לעשר המכות; ואף שמניין עשר עלה בדרך המדרש בלבד, הרי עצם הכוונה למכות מצרים ודאי תואם לפשוטו של מקרא⁶. ברם, המדרש הראשון אינו אלא תמה, מראשו עד סופו: מהו ייחודן של מכות הדבר והדם מכלל עשר המכות, שדווקא הן זכו להיזכר כאן, בראש המדרש

לפרטיהם הביבליוגרפיים של טפסי ההגדה הארץ ישראלים, ראה רובנר, עמ' 425 הע' 24.

4 ראה ספראי, עמ' 143; רובנר שם.

5 פירוטן של עשר המכות, הבא בהגדותינו מכאן ואילך, מופיע רק בחלק מעדיו של הטופס הארץ ישראלי; ראה גולדשמידט, עמ' 46; ספראי, עמ' 143; רובנר שם.

6 ראה, למשל, דברים ו, כא-כב: "עבדים היינו לפרעה במצרים ויציאנו ד' ממצרים ביד חזקה. ויתן ד' אותות ומפתים גדלים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעינינו".

ובסופו? מה עניין חרב לכאן - אף שזו לא נזכרה כל עיקר במכות מצרים⁸? אשר לפירוש "מורא" מלשון מראה ("גילוי שכינה") תחת לשון יראה, הרי אין הוא נתמך בכתוב שהובא לראיה: כתוב זה אינו אלא חוזר על לשון "מורא"⁹. ואשר למטה,

7 ראה, לדוגמה, בפירושו של בעל שבלי הלקט להגדה: "וכתב אחי ר' בנימן נר"ו, למה הזכירו מכת דם ומכת דבר מכל עשר מכות?" (י"ש שפיגל [מהדיר], הגדה של פסח שבלי הלקט, לוד תשנ"ח, עמ' צב), וראה שם תירוצו, הבנוי על גימטריאות - ומכאן למד אתה על חומרת הקושי. וראה בשאר מפרשי ההגדה. אשר לדבר, רבים מן המפרשים תירצו את ייחודו באמצעות מדרש אגדה אמוראי, שלכל מכה ומכה נתלווה אף הדבר (וראה ספראי, עמ' 140-141); אך בעל ההגדה הביא לכאן דווקא את הכתוב העוסק במכת הדבר הידועה, ועיקר המדרש חסר לפי הצעה זו מן הספר. אף זו: אם אכן הוזכר הדבר רק מפני שליווה את כל המכות - כיצד הוזכר אף הדם? ואשר לדם עצמו, מצינו אמנם גרסה אחרת למדרשנו במדרש תנאים לדברים כו, ה, עמ' 173: "ובמופתים - אלו המכות, 'ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן'". סביר שזהו עיבוד של בעל מדרש הגדול לדברים שם, עמ' תקפח, שממנו נלקחו הדברים למדרש תנאים, ואין בכאן אפוא אלא עדות לחומרת הקושי (וראה גם להלן הע' 9). אך אפילו נניח שדרשה מקורית היא, שנטלה בעל מדרש הגדול מן המכילתא האבודה לדברים, הרי אין בכך תועלת לפירוש מדרשה של ההגדה, המקיים בכל גרסאותיו את הדם דווקא.

8 ראה, לדוגמה, שבלי הלקט שם, עמ' צ: "וכי איזו מכת חרב מצינו במצרים?! תירוצו בנוי על מדרש אמוראי, שבו נדרש הכתוב "למכה מצרים בבכוריהם" (תהלים קלו, י), ללמד שהבכורות המאוימים הכו באבותיהם כדי שישחררו את העברים והם יינצלו; ותירוצו זה לכוונת ההגדה רווח אצל המפרשים (ראה, לדוגמה, פירושי הראשונים שנקבצו בידי רמ"ל קצנלנבוגן, הגדה של פסח תורת חיים, ירושלים תשנ"ח, עמ' קיב-קיג). ברם, כבר העירו ספראי, עמ' 141 הע' 13: "קשה להניח שמדרשי התנאים ובעל ההגדה התכוונו לאגדה מאוחרת זו, וספק רב אם אגדה זו הולמת את הדרשה שד' הוציא את ישראל 'בזרע נטויה' היא החרב". ויש להוסיף שמבחינת תוכנו אין מדרש זה זקוק לחרב, ואכן החרב אינה מופיעה כלל במקורותי הארמיים שלמדרש (פסיקתא דרב כהנא, 'ויהי בחצי הלילה', מהד' מנדלבוים עמ' 129; פסיקתא רבתי, שם, מהד' ר"מ איש שלום פח ע"א), אלא רק בגרסתם העברית (תנחומא, בא, מהד' בובר, יח; מדרש תהלים שם, מהד' בובר רס ע"ב); ומי יודע אם אין הוספה זו מושפעת כבר מפירוש זה להגדה, שרק ממנו עולה הצורך בחרב. רד"צ הופמן (בהערותיו למדרש תנאים שם, אות ט) הציע פתרון חדש לעניין הדבר והחרב: הואיל ולפני דרשות אלה נאמר שהקב"ה בכבודו ובעצמו הוא שהוציאנו ממצרים, הרי הדרשן מביא כאן את מכות הדבר והחרב [=מכות בכורות] - שנעשו ביד הקב"ה דווקא. אך נוסף לכך שצריך הוא להסתמך על הזיהוי הבעייתי של חרב עם מכת בכורות, הרי שתי תשובות בדבר: תחילה, אף מכת הערוב נעשתה בידי הקב"ה בעצמו - והיא לא נפקדה כאן (וראה הופמן עצמו שם, הע' י). ועוד, שפתרון זה עולה דווקא לגרסת מדרש תנאים שם, שאינו פוקד את הדם (ראה הערה הקודמת); אין בו אפוא תועלת לפירוש ההגדה, כאמור בסוף ההערה הקודמת.

9 הפתרון הרווח אצל מפרשי ההגדה הוא להסתמך על סיפיה דקרא: "אשר עשה לכם ד' אלקיכם במצרים לעיניך": תיבה אחרונה זו מלמדת שבלשון ראיה עסיקין (ראה, לדוגמה, הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קיג-קיד). ברם, תיבה זו מוסבת על כל הכתוב, הכולל (נוסף למוראים) מסות, אותות ומופתים, מלחמה, יד חזקה וזרוע נטויה - ואין בו אפוא כדי ללמד

קשה להבין את המניע להעמדת האותות בכללם דווקא בענייננו, אף שהמטה לא היה מעורב אלא במיעוט המכות¹⁰. ואף זו, הלשון "האותות - זה המטה" מתמיה: וכי המטה עצמו הוא האותות, והרי לא שימש אלא אמצעי להבאת האותות¹¹! והנה, לקשייהן של שתי הפסקות הראשונות שבמדרש ביקשו חוקרים למצוא מזור מתוך המקבילה שבספרי לבמדבר, פסקה קטו (מהד' רח"ש הורוביץ עמ' 128):

"והעולה על רוחכם היה לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים אשר סביבותינו וכמשפחות האדמה לשרת עץ ואבן חי אני נאם ד' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה אמלוד עליכם" (יחזקאל כ, לב-לג) - "ביד חזקה" זו הדבר, כמה שנאמר "הנה יד ד' הויה במקנך אשר בשדה", "ובזרוע נטויה" - זו החרב, כמה שנאמר "וחרבו שלופה בידו נטויה על ירושלים", "ובחימה שפוכה" - זו רעב.

הצעת החוקרים היא שבעל ההגדה העביר את שתי הדרשות הראשונות ממקומן על כתובי יחזקאל ודרשן על הביטויים המקבילים שבכתובנו; ומכאן הקשיים שבחוסר ההתאמה לענייננו¹².

ברם, נוסף לכך שבזה לא נפתרו שאר הקשיים החמורים שבהמשך המדרש, אף ספק גדול אם יש לראות את המדרש שבספרי בתבניתו שלפנינו כמקורי. שהרי ניכרת כאן צרימה ברורה: בעוד שלביאורי "זו הדבר" ו"זו החרב" מובאים בספרי כתובים לסייעם, הרי לביאור השלישי, "זו רעב" - שאין לו מקבילה בהגדה - לא

על משמע "מוראים" דווקא. השווה גולדשמידט, עמ' 46: "פירוש זה דחוק". אף כאן ניכרת חומרת הקושי - מתוך העיבוד שעיבד בעל מדרש הגדול את דרשתנו, כמובא גם במדרש תנאים (לעיל הע' 8): "במורא גדול - זה גלוי שכינה, וירא ישראל את היד הגדולה". הקושי האמור הביא כנראה את בעל מדרש הגדול להחליף את הפסוק התומך בפירוש, באופן שתעלה הימנו הראייה המבוקשת; ומסתבר שעיבוד זה העלה בעל מדרש הגדול מתוך הספרי לדברים, פסקה שנו, עמ' 431: "ולכל המורא הגדול - זו קריעת ים סוף". דרשה זו לא נאמרה על כתובנו שבהגדה, אך הואיל ו"מורא גדול" מופיע אף שם, ונדרש על קריעת ים סוף, ובזו הרי מצינו לשון ראייה, יכול היה בעל מדרש הגדול לעבד את מדרש ההגדה על פיו, ובכך להוציאו מקשייו. אך אפילו הנחנו שמקורו של בעל מדרש הגדול במכילתא לדברים (וראה לעיל הע' 7), הרי מדרשנו שבהגדה לא נתיישב בכך מכל מקום: לשיטת ההגדה אין להסב "מורא גדול" שבכאן לקריעת ים סוף, שהרי הוא מופיע לפני ה"מופתים", הנדרשים עוד על מכות מצרים; ובעיקר, בהגדה לא מופיע - בשום נוסח - הכתוב "וירא ישראל את היד הגדולה" וגו', אלא דווקא הכתוב "ובמוראים גדולים".

10 הפתרון הרווח אצל מפרשי ההגדה מיוסד על מדרש אגדה אמוראי, המספר כי התיבות דצ"ד עד"ש באח"ב היו חקוקות על המטה, וזה היה מעורב אפוא בכל המכות (ראה, לדוגמה, הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קטז). הדוחק שבדבר ניכר ובלט, וראה גולדשמידט שם.

11 ראה, לדוגמה, רשב"ץ, יבין שמועה, פירוש ההגדה, ליוורנו תק"ל, על אתר: "קרא למטה אותות, בעבור שבו נעשו האותות". הקושי ברור מדבריו, אך אין כאן הסבר ליישובו.

12 גולדשמידט, עמ' 46; ספראי, עמ' 141.

הובא כתוב לסייעו. מכאן דומה שיש לשער כי כיוון הדברים היה הפוך: שני הכתובים שהובאו בספרי לסייע את שני הביאורים הראשונים אינם מקוריים בו, ולא הועברו אליו אלא מן המקבילה שבהגדה; ומשום כך חסר כתוב לסייע לביאור השלישי - שהרי לו אין מקבילה בהגדה. במקורם שלדברים נראה אפוא כי שלושת הביאורים שבספרי אמורים היו בסתם, בלא ראייה מקראית; זוהי דרך רווחת במדרשים מסוג זה¹³, והרי כך הוא עדיין לפנינו במדרש השלישי. אך לומדי הספרי, הרגילים במדרשי ההגדה, הוסיפו לשני הביאורים הראשונים, המצויים גם בהגדה, את ראיותיהם העולות דווקא בה¹⁴; וכך נמצא הביאור השלישי מיותר מראיה. מה היו אפוא תימוכיו של בעל המדרש לשלושת הפרשנויות שהצמיד לשונות הכתוב ביחזקאל? אף שאין להשיב תשובה ודאית במקום שהדרשן סתם, הרי יש לזכור כי דבר, חרב ורעב הם מוטיבים מצויים בנבואות יחזקאל¹⁵, והם שלושה מתוך "ארבעת שפטי הרעים" (יד, כא); צירוף הדברים לענייננו קרוב אפוא ומסתבר. יתר על כן, נראה שביאורים אלה שלספרי לביטויים הכלליים שביחזקאל אפשר היה להם להתבסס על הקבלה מקראית שעמדה לפני בעלי המדרש:

יחזקאל	ירמיהו כא, ה, ז
חי אני נאם ד' אלוקים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוד עליכם.	ונלחמתי אני אתכם ביד נטויה ובזרוע חזקה ובאף ובחמה ובקצף גדול. ואחרי כן נאם ד' אתן וגו' את הנשאים בעיר הזאת מן הדבר מן החרב ומן הרעב ביד נכוּרָאצֵר וגו'.

השלישייה דבר-חרב-רעב, כסדר זה, מופיעה בירמיהו בהקשר לביטויים "יד נטויה", "זרוע חזקה" ו"חמה", שפְּמוֹתֵם עוֹלִים ביחזקאל; ואפשר מאד שמכאן העלה המדרש, שלכך כוונתם אף ביחזקאל. בין כך ובין אחרת, נמצינו למדים שאין לראות במדרש ההגדה העברה בעלמא

- 13 והיא מצויה אף בצורתם הראשונה של מדרשי ההגדה; ראה א"א אורבך, ביקורת ההגדה של פסח מהד' גולדשמידט, קרית ספר, לו (תשכ"א) [להלן: אורבך], עמ' 146 [=הנ"ל], מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 762; מאמרי, עמ' 49 והע' 47. וראה להלן.
- 14 השפעת ההגדה ניכרת באחד מעדי הנוסח גם בעניין משני יותר: במהד' הורוביץ לספרי כאן מופיע לשון "כמה שנאמר", על יסוד כ"י לונדון; וגרסה זו מסתברת בהשפעת לשון זה הרווח בהגדה. שכן כבר ציין מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 421 הע' 12, שבספרי לבמדבר בכללו לא מצינו "כמה שנאמר" אלא באגדת בהעלותך, וכבר שיער י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 597-600, כי זו לקוחה ממקור מדרשי נפרד. אכן, בשאר כתבי היד ובדפוס ראשון אין כאן אלא "שנאמר" גרידא.
- 15 ראה יחזקאל ה, יב, יז; ו, יא-יב; ז, טו; יב, יב, טז; יד, כא.

מן המדרש שבספרי; יש אפוא להבין את מדרש ההגדה מתוכו, לפי דעתם של עורכי המדרש בצורתו שלפנינו. ברם, מסתבר שאין לעמוד כראוי על כוונת מדרשי "דבר" ו"חרב" - בלא הבנת שאר חוליותיו של המדרש ואף יחסו למדרש החלופי, מדרש "דבר אחר".

ב. הצעת פתרון: ביאור המדרש ויחסו למדרש 'דבר אחר'

נראה שעל קצה החוט להבנת מדרשנו כולו כבר העמיד בעל ארחות חיים בביאורו¹⁶ לדרשה האחרונה, "המופתים - זה הדם": באיזה דם מדובר? אם תאמר - כהבנה השגורה - שבמכה הראשונה מעשר המכות עסקינו, יקשה כאמור להבין מהו ייחודו של הדם כאן, ומה נשתנה משאר רוב המכות שלא נפקדו כאן לפי מדרשנו? לפיכך כנראה הציע בעל ארחות חיים, שכאן אין המכוון למכות מצרים, אלא לאותות שנצטווה משה לעשות לבני ישראל, כדי שיאמינו בו ובשורתו: "והיה אם לא יאמינו גם לשני האותות האלה ולא ישמעון לקלך ולקחת ממימי היאר ושפכת היבשה, והיו המים אשר תקח מן היאר והיו לדם ביבשת" (שמות ד, ט). מעתה דומה שבידינו המפתח לפתרון שאר כל חוליותיו של המדרש; ונמשיך מן הסוף להתחלה.

קודם לדרשת "המופתים - זה הדם", דרש המדרש: "ובאותות - זה המטה"; וכבר תמהנו מה עניין האותות למטה דווקא, שלא היה מעורב אלא במיעוט המכות; אך מעתה יש לומר שאף כאן אין המכוון למכות מצרים, אלא לאותות המיועדים לישראל: השלכת המטה ארצה והפיכתו לנחש, והאחיזה בזנבו שעשאתו שוב למטה; ועל כך אמנם נאמר הפסוק שהובא כאן לראיה: "כמה שנאמר 'ואת המטה הזה תקח בידך אשר תעשה בו את האותות' (שמות ד, יז) - בפסוק זה מדובר באותות שניתנו לבני ישראל דווקא, ושם עדיין לא נצטווה משה כל עיקר על תפקידו במכות מצרים ועל תפקיד מטהו בהן¹⁷."

ואמנם, לשון הדרשה "ובאותות - זה המטה" מוכיח מתוכו כן. כי אם מדובר במכות מצרים, הרי המטה עצמו אינו האותות, ולא שימש אלא אמצעי להבאת האותות, כפי שכבר שאלנו; אך הואיל ולא מדובר כלל על המכות שהביא המטה על מצרים, אלא על האותות שנעשו בו עצמו עבור בני ישראל, הרי לשון הדרשה מכיוון לענייננו¹⁸.

16 ר' אהרן הכהן, ארחות חיים, הלכות ליל הפסח, פירינצי תק"י, פג ע"ב.

17 ומצאתי שכנראה כבר נתכוון לכך אחד ממפרשי ההגדה: "ואומר 'השליכהו ארצה וישליכהו', ואומר 'והיה אם לא יאמינו וגו' והאמינו לקול האות האחרון" ('פירוש קדמון', הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קטז-קיז; אך המהדיר לא עמד על משמעות הדברים, ראה הע' 191 שם. לטיבו של חיבור זה בכלל, ראה במבוא שם, עמ' 8-9).

18 ההתעלמות מן האות הנוסף, זה שבצרעת ידו של משה, משתלבת הן עם הכתוב שהובא לראיה ("ואת המטה הזה תקח בידך אשר תעשה בו את האותות" - ובצרעת היד לא היה

אכן, אף המדרש הקודם מכוון בבירור לאותה מגמה: "ובמורא גדול - זה גלוי שכינה". נראה פשוט שאין המדרש מתכוון לומר ששכינה נתגלתה למצרים; אלא אף כאן מדובר ביחס לישראל, שאליהם - או לנציגיהם משה ואהרן - נתגלתה השכינה במצרים¹⁹. ומקרא מלא הוא: "ויבא איש אלקים אל עלי ויאמר אליו כה אמר ד' הנגלה נגלית אל בית אביך בהיותם במצרים לבית פרעה" (שמ"א ב, כז). ותרגם יונתן: "אתגללה אתגלית לבית אבך כד הווי במצרים ומשעבדין לבית פרעה". ההתגלות הייתה לבית אביו של עלי - ולא לבית פרעה²⁰.

מעתה כבר יש כמדומה בידינו ביאור נהיר אף לשתי הדרשות הראשונות, הדנות בדבר ובחרב. כי אם נשאל מניין העלה בעל המדרש צירוף זה של דבר וחרב, הרי מקרא מלא הוא: "ויאמרו אלקי העברים נקרא עלינו נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לד' אלקינו פן יפגענו בדבר או בחרב" (שמות ה, ג). לפי פשוטם של דברים, מדובר בדבר ובחרב שיפגעו בישראל - אם לא ייצאו ממצרים לעבודת ד'²¹; ועל יסוד זה נבנה אפוא מדרשנו: ספק גדול אם ישראל היו יוצאים ממצרים

המטה מעורב), והן עם מגמת ההגדה כולה שלא להזכיר את משה רבינו כל עיקר; על כך ראה מאמרי "The Lord Brought Us Forth from Egypt": On the Absence of Moses in the Passover Haggadah", *AJS Review*, 31 (2007), pp. 61-73.

19 ספרא, עמ' 142, מעירים כי הלשון "גילוי שכינה" לא מצוי מחוץ למדרשנו במקורות חז"ל; ברם, בצורות קרובות הוא מצוי, ויש ללמוד מהן לענייננו. על הכתוב "ויאמר ד' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים" (שמות יב, א) יש בראש המכילתא (מהד' הורוביץ-רבין עמ' 3) דיון בשאלה אם "שכינה נגלית בחוצה לארץ"; הרי אפוא שגילוי שכינה במצרים אינו מכוון למצרים, אלא למשה ואהרן. אף בספרי זוטא לבמדבר י, לה (מהד' הורוביץ עמ' 267) שנינו: "בשעה שהיו ישראל משועבדין במצרים לא נגלית שכינה על משה אלא מתוך הצער ומתוך הסנה". וכן במכילתא דרשב"י לשמות ג, ח (מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 3): "כ[ש]נגלית עליך בנסה הייתו מסתיר את פניך שלא לראות שכינתו" וכו'. וגילוי שכינה זה, שאף הוא אינו למצרים אלא למשה, הרי כרוך באותות ובמטה כפי שנתבאר כאן. לכך מצטרף גם מובן נוסף בגילוי שכינה, היינו התוודעותו של הקב"ה לישראל במצרים בשם חדש: "וארא אל אברהם וגו' ושמי ד' לא נודעתי להם" (שמות ו, ג). ובשמות רבה לשם ו, ד, מהד' שניאן עמ' 188): "כמה פעמים נגלית על אברהם" וכו'.

20 לפי עניין הכתוב והקשרו, ה"א שבראש "הנגלה", אפילו תתפרש כה"א השאלה, לא על ההתגלות היא תמהה, כפי שברור גם מיונתן; ראה גם במפרשים על אתר, וראה עוד ר' יונה ׳ ג'אנח, ספר הרקמה, מהד' וילנסקי עמ' קב. ובמגילת שמואל מקומראן: "נגלה נגלית" - בלא ה"א (F.M. Cross et al., *Qumran Cave 4: XII*, DJD, XVII, Oxford 2005, p. 39 l). אשר לתרגום יונתן "משעבדין לבית פרעה", השווה למגילת שמואל מקומראן שם: "עבדים לבית [פרעה]. וראה בפירוש ההגדה שפרסם י"ד וילהלם, "פירוש להגדה במאה הי"ד", תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 94, שכבר ציין כתוב זה על מדרשנו.

21 במדרשי אגדה אמוראיים מבואר שהדברים מכוונים לפרעה: היה צריך לומר "פן יפגעך", אלא ששינוי מפני כבוד המלכות (ראה רמ"מ כשר, תורה שלמה, ט, ניו יורק תשי"ד, עמ' ריז אות ל). אבל בתרגומים מבואר כפשוטו של מקרא. וראה גם ר"י בכור שור, חזקוני ור"י אברבנאל שם.

מרצונם; אלא ד' הוא שהוציאנו משם - ביד חזקה ובזרוע נטויה: יד חזקה - זו הדבר, שהיינו נפגעים הימנו אילולא יצאנו, וזרוע נטויה - זו החרב, שאף בה איים עלינו הקב"ה כדי להוציאנו ממצרים. ומכאן ממשיך כל המדרש כביאורו דלעיל - במורא, באותות ובמופתים שנעשו לישראל לצורך הוצאתם ממצרים.

אכן, רמז זה שבתורה, שסירובם של ישראל לעבוד את ד' ולהיבדל ממצרים היה עלול לכלותם, הרי מקרא מלא הוא בפי יחזקאל: "ואמר לשפך חמתי עליהם לכלות אפי בהם בתוך ארץ מצרים" (כ, ח)²². ואילו במדרשי התנאים צעדו בעניין זה צעד אחד נוסף: לא איום וסכנה בלבד היו כאן, אלא אף מימושם: רבים רבים מישראל מתו בימי החושך, מתוך שסירבו לבשורת היציאה ממצרים²³. מדרש זה שבהגדה, לפי ביאורנו, משתלב אפוא במסורת קדומה ורווחת²⁴.

כאן הוא אפוא ההבדל הבסיסי בין שני המדרשים לכתובנו: המדרש השני, זה שמצוי גם בהגדות ארץ ישראל, דורש את הכתוב על עשר המכות, והיד החזקה וכל שעמה עניינה אפוא במה שנעשה למצרים; אבל מדרשנו הופך את כיוון הדברים כלפי ישראל²⁵. ביאור מחודש זה לכוונת המדרש נתעלם מן העין, אף שהוא מתבקש

22 וראה מכילתא, מסכתא דפסחא פרשה ה, עמ' 15-16: "שהיו ישראל שטופין בעבודה זרה במצרים וכו' שהיה קשה בעיניהם לפרוש מעבודה זרה, שנאמר 'ואומר אליהם' וגו'" - כתובי יחזקאל שבפנים. וראה ויקרא רבה ראש פרשה ז, מהד' מרגליות עמ' קמז: "אמר ר' ישמעאל [צ"ל: שמואל, וראה חילופי הנוסח שם] בר רב נחמ': קרוב לתשע מאות שנה היתה שנהא כבושה בין ישראל לאביהן שבשמים, משיצאו ממצרים עד שעמד יחזקאל" - ומובאת שם נבואת יחזקאל האמורה. רמז לדבר מצוי כאמור בתורה, אך שם הוא כבוש ולא מפורש - עד שבא יחזקאל ופירשו. וראה בציוני מרגליות שם.

23 ראה מכילתא, פתיחתא למסכתא דזוהי, עמ' 77-78, ובמקבילות שנרשמו שם וראה, לקטע זה ומקבילותיו, 'תא-שמע', "לביורו של קטע סתום במכילתא", שנה בשנה, מב [תשס"ב], עמ' 69-72. ואפשר שיש להזכיר בהקשר זה את הכתוב בירמיהו לא, א: "מצא חן במדבר עם שרידי חרב" - ישראל שיצאו ממצרים הם שרידי חרב, אף שסביר כי הכוונה כאן לחרבם של המצרים, מכל מקום נמצא שמוטיב החרב במצרים מופנה כלפי ישראל דווקא. מעתה עולה זיקה עניינית בין הדרשות הזהות של ההגדה והספרי לבמדבר: בשתי הדרשות מדובר בדבר ובחרב שעלול הקב"ה להביא על ישראל: בין בעבר, בהיותם במצרים, ובהמשך ליחזקאל פרק כ, ובין בעתיד, כשימלוך עליהם בעל כורחם, כנאמר אף זאת בהמשך אותו פרק ביחזקאל. אם הייתה כאן העברה חלקית מאחת המקבילות לשנייה, הרי זו עתה העברה עניינית.

25 ונראה שכבר עמד על עיקר העניין בעל מדרש הגדול, שדרשת "המופתים" נוסחה כך בידו: "המופתים - אלו המכות" (לעיל הע' 8). הרי שעד כאן לא דובר במכות, ועל כורחך שדבר, חרב ומטה לא במכות הם עוסקים. אלא שעבוד זה של מדרש הגדול לדרשת המופתים, שלא עסוקה בדם ששימש אות לבני ישראל, אלא במכות שעל מצרים, שינה את היחס בין שני המדרשים של כתובנו: לפי המדרש המקורי כל הדרשה הראשונה עסוקה באמצעים שנקטו כלפי ישראל, ורק דרשת "דבר אחר" עוסקת במכות מצרים; ואילו לפי מדרש הגדול יש מעבר מן הדרשה הראשונה לשנייה בחולייתה האחרונה של הראשונה: כאן נדרשים המופתים על מכות מצרים - ומתוך כך עוברת הדרשה השנייה לפירוטן.

כאמור מתכניו, מפני האמור לפניו ולאחריו: בדרשת "דבר אחר" הסמוכה הרי נדרש הכתוב על עשר המכות, ובהגדות שלנו אף ניתוסף לכך סימנו של ר' יהודה 'דצ"ך עד"ש באח"ב", שאף הוא במכות מצרים עוסק²⁶. ולא עוד אלא שאף קודם מדרשנו, כשנדרש הרישא "ויוציאנו ד' ממצרים", "לא על ידי מלאך" וכו', מופיעה ראייה: "שנאמר 'ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ד'". לפי ראייה זו נמצא שכבר במדרש הראשון במכות מצרים עסקינו, ומכאן התבקש מעצמו לבאר כן גם את ההמשך.

אך ראייה זו אמנם ליתא בעדיה הקדומים של ההגדה²⁷, ולא עוד אלא שאין ללמוד ממדרש זה על משמעו של מדרשנו, העומד בפני עצמו. והוא הדין כמובן באשר לדרשת "דבר אחר", שוודאי משקפת שיטה שונה ממדרשנו. ומכל מקום, דרשות אלה, הסובבות את דרשתנו מלפניה ומאחריה ועוסקות במכות מצרים, גרמו אף לדרשתנו להתפרש על פיהן - שלא בטובתה. אף נראה שעצם מגמת המדרש כפי שביארנוהו לא הלם יפה לאווירתו החגיגית של ליל הסדר; שהרי לא שבח הוא לישראל שרק בעל כרחם ניאיתו לצאת ממצרים. נקל אפוא להבין שהתפיסה כי על מכות מצרים מדובר, ולא על אלה של ישראל, היא שנתיישרה על הלב²⁸.

ג. לשחזורו של המדרש המקביל לפסוק האחרון במדרש ההגדה

אע"פ שרובי קשייו של מדרשנו מתיישבים כמדומה יפה לפי הניתוח המוצע בסעיף הקודם, נותר עדיין קושי אחד (שנזכר לעיל סעיף א): להוכחת הביאור "ובמורא גדול - זה גלוי שכינה" מובא הכתוב "ובמוראים גדולים"; אך כתוב זה אינו אלא חוזר על הביטוי "מורא" שבאנו לבאר, ואין למצוא בו סיוע לפירוש "גלוי שכינה". הא כיצד?

והנה, כבר העמיד א"א אורבך על כך שקשיים דומים העולים לאורך מדרשי פרשתנו בהגדה נפתרים מתוך ההנחה, שנתערבו במדרשים אלה שתי סוגות של מדרש שבהם היו הכתובים נדרשים²⁹. שהרי במדרש ההגדה רווח באופן בולט סוג מדרש שאין בו אלא הקבלת כתובים, כגון כל המדרשים לפסוק השני שבפרשה; ולדוגמה: "ויענונו - כמה שנאמר וישימו עליו שרי מסים למען ענתו" וגו'. אין לתיבת "ויענונו" כל ביאור במדרש זה, כי אם הקבלת הכתוב האחד למשנהו. ובצדו של מין מדרש זה, מצויים בהגדה גם מדרשים מבארים, כגון: "וירד מצרימה - אנוס על פי

26 ברוב ההגדות הארץ ישראליות פסקה זו איננה; ראה ספראי, עמ' 144.

27 ראה גולדשמידט, עמ' 44 הע' 60; רובנר, עמ' 427 (וראה גם שם, עמ' 432).

28 מקבילה לכך השתרשותו של המדרש ל"ארמי אבד אבי", שבלבן מדובר, ודחייתו של המדרש המקביל, שעל אבות האומה מדובר (ראה מאמרי, עמ' 50-51). אף כאן נוח היה להטיל את הכינוי הלא מחמיא "ארמי אבד" על לבן, תחת להסבו על אבותינו.

29 ראה אורבך, עמ' 145-146. וראה מאמרי, עמ' 48-50.

הדיבור". אלא שבמקרים שונים נתערבו זה בזה שני מיני המדרש והפכו לאחד, ומתוך כך עלו קשיים בהבנתו. כך, לדוגמה, במדרש "ואת לחצנו - זה הדחק, כמה שנאמר 'וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים לוחצים אותם'" ברי שאין בכתוב "וגם ראיתי" וגו' כל ראייה לפירוש ש"לחץ" הוא דחק; אלא שנתערבו כאן שני מיני מדרש שנדרשו כתובי הפרשה בהגדה, מדרש מבאר ומדרש מקביל. במדרש המבאר שנו: "ואת לחצנו - זה הדחק", ותו לא; ואילו במדרש המקביל שנו לפי השערה ששיערתי בזמנו: "ואת לחצנו - כמה שנאמר וגם ראיתי את הלחץ" וגו'. אך המדרשים הנפרדים הללו נצטרפו לאחד, ומתוך כך נוצר קושי. באשר לפסקת "ואת לחצנו" וכו', נתאשרה השערתו זו דרך ממש עם גילוי של ספרי זוטא לדברים; שם אכן שנו מדרש זה ממש כצורתו המשוערת: "ואת לחצנו - כמה שנאמר וגם ראיתי" וכו'³⁰. מעתה נראה שעל דרך זו יש לפתור את הקושי שבמדרש "ובמורא גדול". שהרי כתוב זה כולו, "ויוציאנו ד' ממצרים" וגו', נדרש בהגדה במדרש מבאר; ויש לשאול מה היה מדרשו בסוגת המדרש המקביל, המהלכת בפסוקים הקודמים³¹: נראה כי הכתוב המובא לפירוש "ובמורא גדול" לא היה במקורו אלא מדרשו המקביל של פסוקנו; שהרי לכל חמש המוטיבים של פסוקנו (יד חזקה, זרוע נטויה, מורא גדול, אותות ומופתים) יש מקבילות בכתוב זה: "הנסה אלקים לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות ובמופתים ובמלחמה וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים ככל אשר עשה לך ד' אלקיכם במצרים לעיניך". נמצא כי על כתובנו שבסיום "ארמי אבד אבי" שנו כך במדרש זה: "ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמורא גדול ובאותות ובמופתים - כמה שנאמר הנסה אלקים וגו' באותות ובמופתים ובמלחמה וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים". הכתוב לא הובא אפוא להוכחת הפירוש ש"מורא גדול" הוא גלוי שכונה, אלא להקבלת הביטויים בלבד. ברם, בצדו של המדרש המקביל נדרש הכתוב אף בשיטת המדרש המבאר שפירש

30 ספרי זוטא דברים, עמ' 419. וראה המהדיר שם, עמ' 91, 420. יש להוסיף כי את הדרשה המקבילה לכתוב "וירא את ענינו" שחזרתי שם, עמ' 48, כך: "כמה שנאמר 'ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים'"; וצריך היה לציין כי במדרש תנאים שם, עמ' 173 (ממדרש הגדול לשם, עמ' תקפז), הוצעו שני ביאורים לכתוב "וירא את ענינו", הראשון כבהגדה, ובשני כך נאמר: "וירא את ענינו... זה השעבוד, שנאמר 'ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים'". מחד גיסא, אף כאן ניכר שהפירוש "זה השעבוד" אינו נתמך במאומה מן הכתוב שהובא, ומאידך גיסא, הרי ממש הכתוב שהצעתי כמדרש מקביל לכתובנו.

31 במאמרי העמדת על המדרש המקביל לכל שלושת הפסוקים הראשונים, אך ברביעי לא עסקתי; וראה בטבלה המסכמת, שם עמ' 52. אורבך, שם, הציע שמדרשו המקביל של הפסוק הרביעי היה הכתוב בשמות יב, יב: "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ד'". ברם, נוסף לכך שלפי עדויות נוסח קדומות של ההגדה כתוב זה אינו מופיע בה כלל וראה לעיל הע' 28), אף אין בו הקבלה ללשונותיו של כתובנו (יד חזקה, זרוע נטויה, מוראים גדולים, אותות ומופתים), אלא רק לרעיונו הכללי; וגם זאת חלקית בלבד: המוטיב המרכזי של היציאה ממצרים איננו בכתוב זה. ולא כך היא דרכו של המדרש המקביל בשאר ייצוגיו שבהגדה.

את ענייניו המסויים של כל ביטוי; ו"מורא גדול" נתפרש כגילויי שכינה. ומתוך ששיטות המדרש השונות נתערבו זו בזו, נצטרף לביאור "זה גלויי שכינה" הכתוב המקביל, שכבר היה מצוי ועומד כאן במקורם של דברים להקבלת כל ביטויי כתובנו. אך מעתה נראה כתוב זה כראיה לדרשת המדרש המבאר - ומתוך כך נולד הדוחק; במקורם שלדברים לא שימש כתוב זה כראיה למשמע "מורא", אלא כמדרש מקביל בלבד.

נמצינו למדים: מדרש ההגדה שלפנינו מעלה את עקבותיו של המדרש המקביל - המסתפק בציון הכתובים המקבילים לכתובי "ארמי אבד אבי" - לכל פסוקי הפרשה. שהרי לא רק בשלושת פסוקי הפרשה הראשונים מעלה ההגדה מדרש זה, אלא אף מדרשו של הפסוק הרביעי והמסיים, שלכאורה אינו אלא מדרש מבאר, מעלה מתוכו את המדרש המקביל שהיה כאן לכל הפסוק. והרי לא רק ביטויי "יד חזקה" וגו', בחלקו השני של כתובנו, מוצאים את מקביליהם המפורשים בכתוב "הנסה אלקים" וגו', אלא אף חלקו הראשון שלכתוב, "ויציאנו ד' ממצרים", זוכה במענה הולם בכתוב המקביל: "לקחת לו גוי מקרב גוי וגו' ככל אשר עשה לכם ד' אלקיכם במצרים" וגו'. נמצא כי אף שמדרש ההגדה שבידינו מנומר בדרכי מדרש שונות, הרי ניתוחו מעלה מתוכו את המדרש המקביל שהיה מצוי עבור פרשת "ארמי אבד אבי" כולה³².

32 ויש להטעים כאן את התגלית שעלתה בספרי זוטא דברים, המעלה מדרש מקביל אף לפסוק החמישי של פרשת "ארמי אבד אבי", פס' ט: "ויביאנו אל המקום הזה וגו' - כמו שכת' כי באתי אל הארץ" (עמ' 422). וכבר ציין המהדיר, עמ' 423, שמכאן מסייעת השערת רד"צ הופמן וסיעתו, כי בהגדה הקדומה נדרש אף פסוק זה, עיין שם. עצם העובדה שמדרש ההגדה מרבה במדרשים מקבילים גרידא מסתברת מתוך החובה שהוטלה על כל אדם פשוט מישראל לדרוש: אין צורך בדרשות מעמיקות של בית המדרש, ודי בהקבלת כתובים. ראה: גולדשמידט, עמ' 40; מאמרי, עמ' 36 והע' 10. לעניינים נוספים המשתלשלים מברורנו כאן ראה מאמרי "By a Mighty Hand": An Explication of the Exegesis of the Passover Haggadah, כנישתא, 4 (תש"ע), חלק אנגלי, עמ' 11-27.

★ ★ ★

ארמי אובד אבי. לבן היה אוחו במעשה ארם בעבודה זרה ותרפים, ובוה איבד מעליו השם שהיה ראוי לקרותו 'אבי'... ועל דרך זו אמרו כשישראל עושין רצונו של מקום קרויים בנים ואם לאו קרויים עבדים, לפי שאם עושים רצונו של מקום מתייחסים תולדותם לבית אבותם שהיו דבקים בה, מה שאין כן כשפורשים מדרך אבותם אין בהם רק דין עבדים, לפי שמתחילה פדאם ממצרים על דעת זה כמו שאמר הכתוב עבדי הם אשר הוצאתי אותם כו'...

רא"ז מרגליות מברודי, הקדמת שו"ת בית אפרים חלק יו"ד